

COLLECTANEA STUDIORUM ET TEXTUUM

CLASSIS III, FASC. 2

BUDAPEST

2019

COLLECTANEA STUDIORUM ET TEXTUUM

CLASSIS III, FASC. 2

BISHOPS IN THE BORDER CASTLE (1548–1596)

ISTVÁN BITSKEY

BUDAPEST

2019

COLLECTANEA STUDIORUM ET TEXTUUM

CLASSIS III, FASC. 2

PÜSPÖKÖK A VÉGVÁRBAN
(1548–1596)

BITSKEY ISTVÁN

BUDAPEST

2019

Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae
Series II: Collectanea Studiorum et Textuum

Kiadja a MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport
Published by the MTA-PPKE Vilmos Fraknói Vatican Historical Research Institute

---

Előadások a Fraknói Nyári Akadémián 1.

Szerkesztette - *Edited by*
TUSOR PÉTER, GÁRDONYI MÁTÉ

<http://institutumfraknoi.hu>

© BITSKEY ISTVÁN, 2019

ISBN 978-963-508-919-2

ISSN ISSN 2732-0790

Felelős kiadó - *Publisher responsible*
a Gondolat Kiadó igazgatója
the Director of "Gondolat" Publishing House
Szerkesztette, szedte és tördelte - *Typography*
a *Typographia Pannonica*
Olvasószerkesztő - *Corrector*: Sági György
Borítóillusztráció - *Coverillustration*: Somfalvai Patrícia
Kiadásra előkészítette - *Prepared for publication*
a Gondolat Kiadó - *the "Gondolat" Publishing House*

Szabó Fános Győző emlékének

A Szent István király által 1001. körül alapított egri püspökség a Kárpát-medence legnagyobb területű egyházmegyéjének számított, mindenkori főpásztorának egyházi joghatósága – ezen belül a tizedszedés joga – a középkor folyamán többnyire tíz vármegyére terjedt ki.¹ A 14 főesperességet magába foglaló *dioecesis* központja a Szent János evangélistáról elnevezett gótikus székesegyház volt a várdombon, a körülötte létesített épületekkel és a püspöki palotával együtt. A káptalan az Árpád-kor óta oklevélkiadó joggal hiteleshelyként is működött, kulturális szerepe túlmutatott az egyházi szempontokon.² Nem csupán a püspökök, de a főesperesek, kanonokok, vikáriusok többsége is külföldi egyetemeken szerzett tudással tért vissza Egerbe a középkor végén.³ Neves püspökei (mint például Estei Hippolit, Bakóc Tamás, Szalkai László, Várdai Pál, Szalaházy Tamás, Frangepán Ferenc) ha személyesen nem is sokat tartózkodtak székhelyükön, itteni udvartartásuk révén mégis jelentékeny egyházkormányzati és műveltségi központtá vált Eger. A fennmaradt számadáskönyvek jelentékeny gazdasági erejéről tanúskodnak.⁴

---

¹ KOVÁCS BÉLA, *Az egri egyházmegye története 1596-ig* (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa 3), Eger 1987, 26–27.

² E. KOVÁCS PÉTER, *Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevélkiadói tevékenysége az Árpád-korban*, Archivum (1990) 12. sz., 5–43.

³ KOVÁCS BÉLA, *Studensek, magiszterek, doktorok*, Archivum (1983) 11, 5–41. főként: 10–11. A témakör újabb áttekintése: KELÉNYI BORBÁLA, *Az egri püspökök és a káptalan tagjainak egyetemjárása a középkorban* (előadás „Az oktatás története az egri egyházmegyében” c. konferencián, Eger, 2019. május 9. (sajtó alatt).

⁴ KRISTÓF ILONA, *Az egri püspöki udvar a 15–16. század fordulóján*. Fejezetek az ezer éves egri egyházmegye történetéből. Az Egri Hittudományi Főisko-

Az itt kialakult reprezentatív középkori egyházi élet a mohácsi katasztrófa után fokozatosan veszített jelentőségéből, az oszmán hódítás közelsége – Buda eleste után megnövekedett hangsúllyal – végvárrá tette Egert, ez pedig egyre inkább a katonai pozíciók erősítését követelte meg. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a vár birtoklásáért most már két politikai hatalom, a Habsburg-ház és a Szapolyai-párt vetélkedett, kérdéses lett, hogy a várkapitányok melyik oldalon állnak. Miután az erődítmény 1548-ban királyi vár lett, a honvédelmi feladatok, militáris érdekek felülírták az egyházi szempontokat, a püspöki palotába rövidesen a várvédő tisztek költöztek be, a gótikus székesegyház falaiból bástyákat és fegyverraktárakat alakítottak ki.⁵ Méltán nevezték a kortársak Egert Felső-Magyarország kapujának, a Magyar Királyság felé vezető északi út védőbástyájának. A külső körülményeken túl a püspökség helyzetét tovább nehezítette, hogy előbb a várvédők között, majd a környéken rohamosan terjedt a reformáció, így több fronton is kérdésessé vált további sorsának alakulása.

Új helyzetbe került tehát az egyházmegye vezetése, amely többreüt feszültség metszéspontjában találta magát, többféle érdekütközés között kellett döntéseket hoznia: déli határain az oszmán hódítók csapatai száguldoztak, fosztogatták a községeket, csak idő kérdése volt egy nagyobb ostrom bekövetkezése a végvári láncolat meghatározó tagja ellen. Az Eger körüli birtokviszonyok sokfélesége, gyakran változó és vitatott státusza

lán 2015. május 7-én és 2016. május 5-én megrendezett konferenciák előadásai (Egri Érseki Gyűjtemények Kiadványai 1), szerk. Horváth István, Eger 2018, 15–30.

⁵ Kovács, *Az egri egyházmegye története*, 95.

ugyancsak nehezítette az egyházmegye kormányzását. Súlyos kérdésként merült fel, hogy miképpen tudja a határhelyzetbe került egyházmegye akár csak valamelyest is megőrizni pozícióit, képes lesz-e fél évezredes múltjához illő folytonosságát fenntartani, szervezeti és spirituális feladatait a kedvezőtlen körülmények sokasodása közepette a 16. század közepe után is ellátni. Másként fogalmazva: milyen esélyei voltak a katolikus felekezetépítésnek a 16. század végi egri püspökségben? Vajon eljutott-e ide a *Tridentinum* hatása, érvényesülhetett-e itt az a korrekciós képesség, amely az újabb szakirodalom szerint a zsinat szellemiségében fogant és biztosítani kívánta a római latin keresztény egyház fennmaradását?⁶

A helytörténeti szakirodalom ugyan néhány esetben foglalkozott már a püspökség helyzetének ekkori dilemmáival és konfliktusaival,⁷ a részletes és korszerű áttekintés azonban mindmáig hiányzik. Az újabban előkerült adatok és források, a frissebb szemléletű felekezettörténeti kutatások, valamint

---

⁶ WOLFGANG REINHARD, *Felekezet és felekezetszerveződés Európában. A tudományos diskurzus fejleményei* (CST III/1), szerk. Tusor Péter, ford. Forgó András, Budapest 2017, 14–15. (A téma német szakirodalmának részletes feldolgozásával).

⁷ SZABÓ JÁNOS GYÖZÖ, *Az egyház és a reformáció Egerben (1553–1595)* (Az Egri Múzeum Évkönyve 15), Eger 1977, 103–165; Uő, *Adatok Eger XVI. századi egyháztörténetéhez* (Az Egri Múzeum Évkönyve 18), Eger 1981, 65–83; NAGY JÓZSEF, *Adalékok a XVI. századi egri reformációhoz* (Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Közleményei), Eger 1978, 333–347; SUGÁR ISTVÁN, *Az egri püspökök története* (Az Egri Főegyházmegye Schematizmusa 1), Budapest 1984; KOVÁCS, *Az egri egyházmegye története 1596-ig*, i.m. az egyházmegye történetének középkorát igen alaposan tárgyalja, a 16. század második felét viszont csak röviden érinti.

az oszmán–magyar kondomínium egyediségét bemutató tanulmányok mindinkább lehetőséget kínálnak az összkép gazdagítására, egyes részletek pontosítására, s így a hitújítás és hitvédelem egri eseményeinek a korábbinál árnyaltabb bemutatására.

Az egyházmegye helyzetének stabilizálására a 16. század második felében erős elhivatottsággal, helyzetismerettel és reális koncepcióval rendelkező főpásztorok dignitásra emelése lát-szott szükségesnek. Az uralkodónak alaposan meg kellett fontolnia, kit nevez ki erre a kulcspozíciónak számító méltóságra. Ismeretes, hogy a korszak egri püspökei közül hárman igen neves személyiségek, humanista tudósok, polihistorok, a közép-európai *respublica litteraria* reprezentánsai voltak, nem véletlenül emelkedtek közülük ketten is az esztergomi érseki székbe. Kérdésesnek mutatkozott azonban, hogy a magasan kvalifikált tudós egyéniségek képesek lesznek-e megbirkózni a történelmi helyzethől adódó súlyos gondokkal.

1. OLÁH MIKLÓS, A HUMANISTA PÜSPÖK (1548–1553)

Több éves *sede vacante* után 1548 decemberében Oláh Miklós (1493–1568) kancellárt nevezte ki Ferdinánd király egri püspöknek, III. Gyula pápa részéről a konzisztórium megerősítést pedig 1550. július 4-én nyerte el. Első szentmiséjét ezek után 1552 februárjában mondta el.⁸ Róla bőséges szakirodalom

---

⁸ FAZEKAS ISTVÁN, *A magyar püspökök pápai megerősítése 1554-ben*, Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére (CVH I/8), szerk. Tusor Péter, Budapest–Róma 2012, 72.

szól.⁹ A legnevesebb magyarországi humanisták közé számított, németalföldi tartózkodása idején keletkezett levelezésének frissen elkészült kritikai kiadásában több mint 400 tétel tanúsítja, hogy korának legjelesebbjeivel – köztük Rotterdami Erasmussal is – élénk kapcsolatban állt.¹⁰ Tekintélyét jelzi, hogy királyi tanácsosi tisztséget is betöltött, püspöki rangjával együtt járt Heves, Borsod és Külső-Szolnok vármegyék főispánsága is, így kellő felhatalmazással láthatott hozzá rekatolizációs tervei megvalósításához, egyházmegyéjének újjászervezéséhez. A kinevezéséhez készült *relatio consistorialis* lehangoló képet fest a püspökségről: az egyházmegye egy része török uralom alatt áll, székesegyháza nemrég leégett, most igyekeznek renoválni, magát a várost falak nem védik, mintegy száz háza van, a kanonokok ugyanott (*inibi*) tartanak miséket.¹¹

Az új püspök első intézkedései közé tartozott, hogy székhelyének jogi, politikai és gazdasági pozícióit tisztázza, lévén a váruradalom jogilag püspöki birtok. A Ferdinánd királlyal 1548. december 20-án megkötött egyezményben az egyházfő vállalta, hogy püspöki jövedelmének kétharmadát a Szepesi Kamara igazgatásával a vár megerősítésére, ill. a katonaság fizetésére fordítsák, saját magának csak ennek egyharmadára

---

⁹ R. VÁRKONYI ÁGNES, *Oláh Miklós*, Esztergomi érsekek (1001–2003), szerk. Beke Margit, Budapest 2003, 256–261.

¹⁰ *Nicolaus Olabus: Epistulae. Pars I. (1523–1533)* (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum n.s. XIX/1), ed. EMŐKE RITA SZILÁGYI, Budapest 2018.

¹¹ TUSOR PÉTER–NEMES GÁBOR, *Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605)* (CVH I/7), Budapest–Roma 2011, 97.

tartott igényt.¹² Erről a király és a püspök között létrejött fontos megállapodásról Tinódi így emlékezett meg ismert históriás énekében: „Jó király adá Oláh Miklósnak/ Az pispökségöt fő tanácsának:/ Negyvenkilencben akkort íranak/ Az vár tartásán megigazodának”.¹³

Ezt a „megigazodást” követően megkezdődött a vár korszerűsítése, az olasz fülesbástyák rendszerének kiépítése, a raktárak és fegyvertárak feltöltése, a várvédők létszámának emelése.

Az egyházi tizedeket a várparancsnok katonáinak használatába adták, ők vállalkoztak ezek behajtására.¹⁴ A püspök az általa kinevezett várnagy és udvarbíró Dobó István várszámadásait is szigorúan ellenőriztette.¹⁵ A város polgárait viszont felmentette mindennemű taksa és adó fizetése alól, azzal a megkötéssel, hogy ostrom esetén kötelesek a várvédők segítségére lenni. Végül is ez a sokféle intézkedés teremtette meg az alapját annak, hogy az erődtítmény védelmezhető állapotba kerüljön, s majd az 1552. év az egész keresztény világ számára megmutassa, hogy az oszmán hódító nem legyőzhetetlen. 1552-ben Dobó István várvédelme a tragédiát ugyan egyelőre elhárította, de a különböző szintű érdekütközések ezt követően is fennálltak.

---

¹² SUGÁR, *Az egri püspökök története*, 246–247.

¹³ RMKT XVI/3, 162. Tinódi több helyen is megemlíti Oláh püspök segítségét és támogatását a vár védelmének megszervezésében, például *uo.*, 107.

¹⁴ SZAKÁLY FERENC, *Magyar adóztatás a török bódoltságban*, Budapest 1981, 124–125.

¹⁵ HÓVÁRI JÁNOS, *A hűtlen Dobó* (Labirintus Könyvek 6), Budapest 1987, 17.

A nagy területű egyházmegye működése érthető módon szétzilálódott a háborús viszonyok közepette, a középkorban itt letelepült szerzetesrendek kolostorai – főként a déli régióban – a hadi eseményeknek áldozatul estek, elpusztultak, elnéptelenedtek, csupán Gyöngyösön maradt meg a ferencesek kolostora, amelynek sikerült oltalomlevelet nyernie a török hatóságoktól és így a hódolt területeken is működhett.¹⁶ Az egri ferences kolostort az ostrom idején török ágyúállásnak használták, ez többé nem is épült újjá,¹⁷ a városban csupán néhány rendtag maradt még egy ideig s más szerzetesek sem tudtak itt megtelepedni. A város középkori plébániatemplomai közül csupán a Szent Katalin és a Szent Mihály patrocíniumú épület maradt meg, legalább is ezekről emlékeznek meg a források.¹⁸ A katolicizmus újjászervezése a sikeres várvédelem után egyéb akadályokba is ütközött, a püspököknek ekkor már a protestantizmus itteni megjelenésével és terjedésével is szembe kellett néznie.

A protestáns egyháztörténeti hagyomány szerint már 1549-ben megfogalmazta az öt felső-magyarországi város a saját hitvallását (*Confessio Pentapolitana*) az uralkodó számára, hogy bizonyítsák igaz kereszténységüket, elkülönülésüket az eretnek tanoktól. Máig vitatott azonban ennek a kéziratban terjedő fogalmazványnak a sorsa és további hatása az evangélikus konfesszionalizáció folyamatában.¹⁹ Az viszont bizonyos-

---

¹⁶ KOVÁCS, *Az egri egyházmegye története*, III.

¹⁷ KOVÁCS BÉLA, *Eger középkori utcái* (Eger Múzeum Évkönyve 3), Eger 1965, 74–75.

¹⁸ NAGY JÓZSEF, *Eger története*, Budapest 1978, 17.

¹⁹ CSEPREGI ZOLTÁN, *A Confessio Pentapolitana újabb datálási kísérletei*, Lelkipásztor 79 (2004) 8–9. sz., 300–303.

nak tekinthető, hogy Felső-Magyarországon a lutheri–melanchthoni egyházszerveződés a század közepétől előrehaladt és bázist biztosított a hitújítás iránt fogékony egri (részben német nyelvű) várkatonaság, majd pedig a környékbeli lakosok számára. Mindezzel szemben azonban Oláh Miklósnak már nem sok intézkedésre maradt ideje, mert 1553-ban a király őt nevezte ki esztergomi érseknek, s ebben a pozícióban a továbbiak során – most már főként Nagyszombatban – folytatta katolikus restaurációs ténykedését, erről bőszeges szakirodalom szól.²⁰ Karrierjét számos előítélet és gyűlölködés is kísérte származása, havasalföldi ősei miatt,²¹ humanista műveltsége viszont a korabeli értelmiségi elit élvonalába emelte őt. Közismert érseki portréja az első olyan magyarországi alkotás, amely a humanista reprezentációs igényeknek megfelelően epigrammafüzér kíséretében jelent meg.²²

Oláh távozása után Újlaki Ferenc (1485–1555) kapta meg az egri főpásztori címet. Ő Szerém vármegyéből származott, 1539-től volt győri püspök, királyi helytartó, 1553-ban kapta meg egri kinevezését. Mindössze másfél éves egri kormányzá-

²⁰ FAZEKAS ISTVÁN, *Oláh Miklós reformtörekvései az esztergomi egyházmegyében 1553–1568 között*, 45 (2003) 1–2. sz., 139–153. – Magyar kancellárként szinte folyamatosan I. Ferdinánd udvarában tartózkodott egri püspöki éveit alatt. Kancellári tevékenysége: Uő, *A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között* (Akadémiai doktori értekezés), Budapest 2018, 37–39.

²¹ ALMÁSI GÁBOR, *Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről. Szélsőséges nemzeti–társadalmi előítéletek humanista körökben*, Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára (szerk. Erdélyi Gabriella–Tusor Péter), Budapest 2007, 185–216.

²² GALAVICS GÉZA, *Személyiség és reneszánsz portré. Ismeretlen magyarországi humanista portré: Mossóczy Zakariás* (Adattár 10), Szeged 1990, 403.

sa alatt viszont semmi jele annak, hogy egyáltalán járt volna székhelyén. Rövidesen bekövetkezett halála után egy évig Bódy György püspöki adminisztrátor intézte az egyházmegye ügyeit.

2. A TUDÓS DIPLOMATA EGYHÁZFŐ: VERANCICS ANTAL (1557–1569)

1557-ben viszont újabb kiemelkedő személyiség nyerte el a püspöki címet Verancsics Antal (Antun Vrančić, 1504–1573) személyében,²³ akinek már eddig is volt egri kanonoki címe, így nem lehettek számára teljesen ismeretlenek a helyi nehézségek. Fogas kérdés lenne meghatározni, hogy ki is volt ő valójában. Sikeres diplomata? Újlatin költő? Erazmista gondolkodó? Humanista tudós? Történész, régész, műgyűjtő? Horvát vagy magyar prelátus? Misemondás nélkül is püspök? A rekatolizációnak elkötelezett érsek? Habsburg-hű egyházpolitikus? S még tovább is sorolhatók lennének a kérdőjelek.

Annyi bizonyos, hogy magasan képzett humanista műveltségét, *magisteri* címét Padovában szerezte, világot járt diplomatának számított, nyelvtudósnak és polihisztornak tartották, levelezett az európai értelmiségi elit tagjaival, humanista kapcsolati hálója átfogta Közép-Európát.²⁴ Monográfia ugyan nem

²³ SUGÁR, *Az egri püspökök története*, 262–274 (Verancsics Antal); LAKATOS ADÉL, *Verancsics Antal*, Esztergomi érsekek (1001–2003), 261–268. Szülővárosában, Sebenicóban (Sibenik) a gimnázium viseli a nevét.

²⁴ GÁL-MLAKÁR ZSÓFIA, *Verancsics Antal korának humanista bálózatában. Vázlat egy kapcsolati háló modellezéséhez* (Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica 14/2), Miskolc 2009, 115–144. Az itt vázolt kap-

készült még róla, de a szakirodalom számos esetben méltatta munkásságának különféle terepeit. A katolikus egyháztörténet elsősorban egyházfői – főként érseki – tevékenységét mutatta be,²⁵ BOTTA ISTVÁN viszont a Huszár Gál-letartóztatás kapcsán keménykezű ellenreformátori ténykedését emelte ki,²⁶ míg ÁCS PÁL az erasmista gondolkodót, az excellens humanistát, régészt, történészt és műgyűjtőt láttatja benne,²⁷ BARTONIEK EMMA történetírói ambícióit, Liviust követő stílusát méltatta,²⁸ GYULAI ÉVA lexikoncikke is leginkább az író, a neolatin költő és kapcsolatépítő értelmiségi érdemeit hangsúlyozza.²⁹ GÁL-MLAKÁR ZSÓFIA pedig több tanulmányban is méltatta művelődéstörténeti jelentőségét,³⁰ legújabbán pedig MIKÓ ÁRPÁD tekintette át Verancsics szoros kapcsolatát kora

---

csolati hálót érdemes kiegészíteni Andreas Rapicius trieszti humanista jogász nevével, akihez 1558. november 1-én címzett levelében Verancsics magasztalja Paleario Antonio episztolájának „finom stílusát”, holott az itáliai szerzőt épp ekkoriban eretnekséggel vádolták: . A levél magyar fordítása Téglásy Imrétől: *A magyar kritika évszázadai* (szerk. Tarnai Andor–Csetri Lajos), Budapest 1981, 70–71.

²⁵ SUGÁR, *Az egri püspökök története*, 266–270 (az egri évekről). LAKATOS, *Verancsics Antal*, 261–267.

²⁶ BOTTA ISTVÁN, *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)* (Humanizmus és reformáció 18), Budapest 1991, 150–153.

²⁷ ÁCS PÁL, *Utazás Konstantinápolyba. Verancsics Antal I. Szülejmnán szultán udvarában*, Uő, Átszítált idő. Tinóditól Tandoriig, Budapest 2014, 240–257.

²⁸ BARTONIEK EMMA, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Budapest 1975, 44.

²⁹ GYULAI ÉVA, *Verancsics Antal* (MAMÜL 12), Budapest 2011, 395–399.

³⁰ GÁL-MLAKÁR ZSÓFIA, *Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez*, Fons 14 (2007) 2. sz., 279–337.

művészeivel, főként földijével, Martino Rotával.³¹ Mindezek a szempontok a maguk helyén kellően indokoltak, mert Verancsics alighanem a 16. századi magyar értelmiségértörténet legszínesebb, leginkább sokoldalúnak mondható egyéniségeinek egyike. Ezúttal kizárólag egri éveikhez kapcsolódó tevékenységének szemügyre vételére vállalkozhatunk.

Verancsics püspöki kinevezésének előzményeként említhető az 1553-ban kezdődő, kiemelkedő jelentőségű konstantinápolyi küldetése, még pécsi püspökként. Ennek során I. Szülejmán szultán udvarában a turkológiai–orientalisztikai tudományos ismereteit is gazdagította, páratlan értékű kéziratokat szerzett be, másolt le. Ezek között volt a *Monumentum Ancyranum* néven elhíresült római felirat, amelynek az európai szupremácia szempontjából – a római örökség legitimációja révén – politikai jelentősége sem volt csekély, de Verancsics még mindemellett fontos kulturális és politikai kapcsolatokat is kiépített az oszmán birodalom székhelyén.³² Bizonyára e téren szerzett érdemei elismeréseképp nyerte el a legnagyobb kiterjedésű magyarországi egyházmegye főpásztori tisztségét.

Az egri káptalannak ebben az időben 19 tagja volt, a neveket a szakirodalom régóta ismeri.³³ Itt csak annyit érdemes megjegyeznünk, hogy Verancsics egyáltalán nem volt megelégedve életmódjukkal, legtöbbjüket meg is feddette, bár a feszültség-

---

³¹ MIKÓ ÁRPÁD, *Arckép és önarckép. Verancsics Antal és a művészetek*, Művészettörténeti Értesítő 68 (2018) 1. sz., 5–25.

³² ÁCS, *Utazás Konstantinápolyba*, 243 (további bőséges szakirodalommal).

³³ *Memoria dignitatum et canonicorum cathedralis ecclesiae Agriensis* (Adatok az egri egyházmegye történetéhez 4), szerk. LESKÓ JÓZSEF, Eger 1908, 180; SZABÓ JÁNOS GYŐZŐ, *Az egyház és a reformáció Egerben (1553–1595)*, 131.

nek az erkölcsiek mellett anyagi okai is voltak. Egy kivétel azért akadt a kanonoki testületben: Dionisius Pioppus (Dionigi Pioppi) nagyprépostról, modrusi püspökről volt jó véleménye, vele sűrűn levelezett. A Bécsben doktorált tudós teológus azonban 1569 őszén török fogságba esett, s noha kiváltották, rövidesen meghalt (1574). 142 kötetből álló könyvtári hagyatéka jeles humanista műveltségű személynek mutatja.³⁴

Nehezítette a püspök helyzetét, hogy ekkorra Eger a vallási konfliktusok látványos színterévé vált. Már az 1550-es évek végén azt jelezte a püspök, hogy a vár „eretnekek tanyájává” lett, a katonaságnak több mint negyede követi a hitújítás valamelyik változatát.³⁵ De rajtuk kívül is sokféle nyelvű és szokásrendű népesség dolgozott a várban: mesteremberek, hadmérnökök, iparosok, kereskedők, magyarok és németek, szlávok és olaszok, vallonok és spanyolok, ez pedig magával hozta a felekezeti tarkaságot is. A végvári övezetekben élő emberek nem véletlenül lettek fogékonyak a lelki támaszt, igazabb vallásosságot hirdető prédikátorok tanítására; az oszmán veszély miatti állandó létbizonytalanság, krízishelyzet és a katolikus paphiány kedvező talajt jelentett a hitújítás – és gyakran a különböző apokaliptikus hiedelmek – számára. A környező falvakban is egyre másra új szellemű prédikátorok tűntek fel, többnyire meg is házasodtak, miként több kanonok is, ezt nem tartották az igaz *catholica religio* sérelmének. Verancsics beidézte ugyan őket, de a várbeliek kiálltak lelkészeik mellett, velük pe-

³⁴ ACSÁDY IGNÁC, *Könyvek régi összeírásokban*, MKSz, 1894, 211–212; Könyvtörténeti Füzetek 1 (szerk. Monok István), Szeged 1981, 15.

³⁵ *Verancsics Antal összes munkái. VIII: Végyes levelek 1559–1562*, kiad. SZALAY LÁSZLÓ–WENZEL GUSZTÁV (MHHS 19), Pest 1868, 145skk.

dig nem volt tanácsos szembeszállni a török veszély árnyékában. Végül még a Kassán bebörtönzött Huszár Gál esetében is ambivalens megoldás született: a püspök az Egerből 1560. november 21-én keltezett, Zay Ferenc felső-magyarországi főkapitánynak címzett levelében dörgedelmes hangon ítélte el „a vallási felforgató”, „himpellér Gált”, de aztán – hangoztatva, hogy erőszakot nem akar alkalmazni – lemondott a vádlott Egerbe hozatalának követeléséről, s mint ismeretes, a fogoly – némileg kalandos módon – kiszabadult fogságából, s Debrecenbe menekült.³⁶

1560. február 21-én a püspök Ferdinánd királynak küldött levelében azonban már nem csak azt panaszolta, hogy a környéken felütötte fejét az eretnokség, hanem még haza- és felségáru-lással is megvádolta a várbelieket.³⁷ Ennek következtében 1561 decemberében királyi vizsgálóbizottság érkezett Egerbe, amely előtt a helyiek igyekeztek igazolni vallásuk keresztényi tisztaságát, tagadták a pártütés és eretnokség vádját, s felkérték a debreceni teológusokat hitvallási iratuk megfogalmazására.

1562-ben jelent meg az ún. Debrecen-Egervölgyi Hitvallás, a főként Melius Juhász Péternek tulajdonított *Confessio catholica*, amely a reformáció helvét irányba fordulásának alapvető dokumentumát jelentette.³⁸ Méltán hangsúlyozza a szakiroda-

---

³⁶ Verancsics Antal levele Zay Ferencnek (ford. CSONKA FERENC), Janus Pan-nonius – Magyarországi humanisták (Magyar Remekírók), kiad. Klaniczay Tibor, Budapest 1982, 724–726.

³⁷ Verancsics Antal összes munkái VIII, 150.

³⁸ RMNy 176; MIHÁLY BUCSAY–ZOLTÁN CSEPREGI, *Confessio catholica von Eger und Debrecen, 1562*, Reformierte Bekenntnisschriften. II/2: 1562–1569 (Hg. von Andreas Mühling–Peter Opitz), Neukirchen 2009, 1–165 (n. 58).

lom, hogy ebben a terjedelmes – 221 tételt felsorakoztató – iratban keresendő „a magyar kálvinizmus genezise”, noha még forráshasználata dogmatikailag eklektikus jelleget mutat, egyes kutatók szerint „vasvillával egymásra hányt tételek” kavalkádja az irat.³⁹ Jelen gondolatmenetünk szempontjából csupán az a kérdés, hogy a Debrecenben fogalmazott szövegnek mennyiben van köze Egerhez, milyen mértékben vették figyelembe a debreceniek a végvári igényeket. Erre válaszul fejti ki CSEPREGI ZOLTÁN tanulmánya, hogy egriek indítványozták és finanszírozták a munkát, így érthető módon helyet kellett hogy kapjanak benne azok az instrukciók, amelyek az oszmán hódítókkal, az iszlám hitűekkel szemben tanúsított magatartásra vonatkoznak, a velük való szövetkezés kritériumait, az áttérések buktatóit, etikai aggályait érintik. Egyetlen példaként idézzük a törökökkel kapcsolatos álláspontot, amely szerint: „Tehát ha szinte a török, a pártütők, rablók az isten haragjának ostorai, mégis elvesznek mint a harag eszközei, mivel vétkeznek a büntetésben, átlépik a büntetés határait, kegyetlenebbül bánnak mint kellene. Ézs. 20. 14. Zak. 1. Zsid. 1. Róm. 1.”.⁴⁰ Mint látható, egyfelől a *flagellum Dei* tételét, másfelől a hódí-

³⁹ CSEPREGI ZOLTÁN, *A Debrecen–Egervölgyi Hitvallás (1562) új kiadásának tanulságai*, Identitás és kultúra a török hódítás korában (szerk. Ács Pál–Székely Júlia), Budapest 2012, 169–178. Bár két évvel korábban már a *Marosvásárbelyi hitvallás* helvét irányba hajlott, nyilvánvaló rövidegsége és regionális jellege miatt nem vált jelentős dokumentummá: RMNy 155.

⁴⁰ KISS ÁRON, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései* (Protestáns teológiai könyvtár 15), Budapest 1881, 253. Hasonló fejtegetés uo. 270. A bibliai párhuzam a babilóniai fogságból való szabadulás történetére utal, Ézs. 14, 5: „Eltörte az Úr a gonoszok pálcáját, az uralkodóknak vesszejét”.

tók részéről naponta tapasztalt indokolatlan pusztítás és öldöklés tényét igyekezett itt valamelyes összhangba hozni a szerző, magyarázatot kívánva adni a feltűnő ellentmondásra, amely a jogos büntetés elviselése és az annak végrehajtói ellen vívott harc között mutatkozott. Ezt követően még számos további művében foglalkozott Melius az egri várvédőkkel, magasztalva hősiességüket, figyelmeztetve őket a hadakozás morális követelményeire.⁴¹ A várbeliek elszántságát Melius a várfalra kihelyezett koporsó képével is érzékelteti: „Mint a varba koporsot teßnek ki, hog’ halaligh meg nem adgyak”.⁴² Éles kritikával illeti ugyanakkor a püspökséget, amely szerinte fényűző életvitelre költi azt a pénzt, amely inkább a vitézlő népet illetné, nyilván így igyekezett megerősíteni Debrecenből a reformáció egri bázisát.

---

⁴¹ OLÁH RÓBERT, *A kegyesség mintázatai Melius Juhász Péter prédikációiban*, Collegium Doctorum (Debrecen) (2019) I. sz., 45–63, főként 52skk; valamint IMRE MIHÁLY, *A dialogicitás szerepe Melius Juhász Péter bibliafordításának margináliáiban*, Kolozsvár (sajtó alatt).

⁴² RMNy 205, 74r. Imre Mihálynak köszönöm, hogy erre a helyre felhívta figyelmemet. A szöveghely azért is feltűnő, mert a koporsómotívumot sem Tinódi, sem Csabai nem említi, noha jelentősége és szimbólumértéke ezt indokolta volna. Az eset megtörténtét a szakirodalom is kétségbe vonta: SUGÁR ISTVÁN, *Tinódi egri históriás énekei*, Eger 1974, 210. A külföldi történeti beszámolókból viszont 1566 óta, Ascanio Centorio degli Hortensi krónikája nyomán Európa-szerte megjelenik, erről bővebben: „*Jó Dobó miatt sok terekök veszének*”. *16–17 századi költők és krónikások az 1552-es egri ostromról*, kiad. LŐKÖS PÉTER, Budapest 2008, 156. A toposz ősforrása tehát mégsem lehet az olasz szerző, mivel Melius – bár a helyszín megjelölése nélkül – már korábban leírta azt. További kérdés, hogy a debreceni prédikátor milyen forrásból ismerhette az impozáns motívumot.

Számos ponton hivatkoznak a Debrecen–Egervölgyi Hitvallás összeállítói a Trienti Zsinat határozataira is, tanúsítani szándékozván konfesszionális felfogásuk legitimitását. Ez a védekező–tisztázó dokumentum egy rövid időre csillapítani tudta a végvárbán mutatkozó felekezeti feszültségeket, annál is inkább, mivel Verancsics az egyházkormányzati gondok mellett vagy helyett egyébként is szívesebben foglalkozott tudományos kérdésekkel, többek között horoszkópokkal, történetírással, költészettel. Ekkoriban rendelte meg jól ismert, híres *Praefationale*-jét, amely később a káptalané lett, s ma is az Egri Főegyházmegyei Könyvtár egyik legértékesebb kötete.⁴³ Az egri várszékesegyház renoválását is szorgalmazta, noha ezt akadályozták a protestáns katonák, többször megrongálták az épületet, leverték a szentélyben a püspöki címert.⁴⁴ Biztonsági okokból tartózkodási helyeként a király 1562-től Érsekújvárt jelölte meg, onnan intézte az egri ügyeket. Tapasztalva a nehézségeket, Verancsics fontos lépésre kényszerült: az egri egyházmegye birtokait és jövedelmeit – a várat is beleértve – az 1563. december 1-jén kötött megállapodás értelmében kincstári kezelésbe engedte át, csupán egyházfői jogainak további fenntartására tartott igényt. Bízott abban, hogy

---

⁴³ GÁL-MLAKÁR ZSÓFIA, *Verancsics Antal főpapi szertartáskönyvének művelődéstörténeti összefüggései* (Ars perennis), szerk. Tüskés Anna, Budapest 2010, 63–70. A *Praefationale*, 1563 (Eger, Főegyházmegyei Könyvtár Kézirattára, N III 1) címlap-iniciáléjában a püspök portréja látható. Barátja, Zsámboky János emblémát készített róla, *Emblemata*, Antwerpiae 1564, vö. MIKÓ, *Arckép és önarckép*, 5–25.

⁴⁴ DÉTSHY MIHÁLY, *Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai*, Művészettörténeti Értesítő 13 (1964) 1. sz., 9–10.

az egyezmény értelmében kinevezendő új várkapitány az uralkodói instrukcióknak megfelelően toleránsan fogja kezelni a káptalan ügyeit.

A püspök elképzelésével szemben viszont rövidesen jelentékeny fordulat következett be Eger felekezeti viszonyaiban akkor, amikor 1564–1567 között Mágócsy Gáspár lett a várkapitány, s erre az időre az ezzel járó főispáni tisztséget is ő tölthette be. Mágócsy elkötelezett pártfogója volt a protestantizmusnak,⁴⁵ Melius több könyvét is Mágócsynak (valamint feleségének, Massai Euláliának) ajánlotta.⁴⁶ Az új kapitány első intézkedéseinek egyikeként, 1564 nyarán hitvitát rendezett Egerben, ezen az általa – egyéként az unokahúgának, Mágócsy Margitnak az esküvőjére – odahívott Melius a helvét irányt juttatta előnyhöz, összhangban az egy évvel korábban Kolozsváron kiadott tarcal-tordai hitvallás helvét irányultságával.⁴⁷ Rövidesen Melius egyik munkatársa, a neves zsoltárfordító és énekszerző Szegedi (Mizsér) Gergely (1537–1566) kapott meghívást az egri reformátusok lelkészi állására, két évi itteni prédikátorsága alatt megerősödött a református gyülekezet.⁴⁸ Ő a szerzője a korszak egyik legjelesebb könyörgésének, *A magyarok siralmas éneke a tatár rablásáról* című panaszversnek, amely egyfelől a *virga Dei*, másfelől az isteni irgalomba vetett hit to-

---

⁴⁵ SZABÓ ANDRÁS, *Mágócsy Gáspár és András udvara*, Magyar reneszánsz udvari kultúra (szerk. R. Várkonyi Ágnes), Budapest 1987, 263–280.

⁴⁶ RMNy 194, 196, 213.

⁴⁷ RMNy 197.

⁴⁸ ÁCS PÁL, *Szegedi Gergely* (MAMÜL 11), Budapest 2011, 22–23. RMSZ I, 774.

poszainak kettősségét szólaltatja meg az 1566-ban Tokajig por-
tyázó tatárok betörése kapcsán.⁴⁹

A hitújítást illető kedvező hírek nyomán visszatért szülő-
városába a korábban Verancsics által onnan kitiltott Egri
Lukács is, aki azonban ekkor már az antitrinitárius tanokat
hirdette.⁵⁰ Mindezzel a püspöki székhelyen konfesszionális
pluralizmus jött létre, mivel a katolikusok mellett már mind-
három protestáns felekezetnek volt helyi képviselője. Mél-
tán vont párhuzamot SZABÓ JÁNOS GYŐZŐ az ekkori Eger és
Erdély felekezeti színeképe, konfesszionális pluralizmusa kö-
zött.

A viszonylagos nyugalom nem sokáig tartott. 1566-ban a
török hadmozdulatok hírére felhasználva a vár erősítési mun-
kálataira hivatkozva Mágócsy felszámolta a káptalant, javaikat
zár alá helyezte, a székesegyházat hadiraktárrá alakíttatta, be-
rendezésének és kegytárgyainak java része ekkor ment tönkre.
Verancsics az uralkodóhoz, Habsburg Miksa császár és király-
hoz írt levelében tiltakozott az atrocitások ellen, intézkedése-
ket követelt a káptalan helyzetének stabilizálására. Ennek sok
eredménye nem lett, legfeljebb annyi, hogy 1567-ben Miksa új
várfőkapitányt nevezett ki, a lutheránus Forgács Simont, az ő
másfél éves várnagysága alatt azonban továbbra is a protestáns
pozíciók erősödtek Egerben. Az antitrinitáriusok kiüldözése
viszont ebben az időben kezdődött meg. Ha hihető Melius Ju-
hász Péter értesülése, akkor Egri Lukács két követőjét, a

---

⁴⁹ RMNy 264 (216), a szöveg kiadása RMKT XVI/6, 8.

⁵⁰ SZABÓ ANDRÁS, *Egri Lukács „megtérése” (Az antitrinitarizmus Északke-
let-Magyarországon 1565–1574)*, ItK 88 (1984) 5–6. sz., 543–557.

háromságtagadó Mezőgyáni Ambrust és Gárgyános Mátét Egerben ki is végezték.⁵¹

Mágócsy Gáspár hathatósan támogatta a wittenbergi perigrinációt, valószínűleg ő volt a patrónusa azoknak az egri és környékbeli diákoknak is, akik 1566-ban iratkoztak be a wittenbergi egyetemre.⁵² Ez az eljárás jelentős mértékben járult hozzá, hogy az egri egyházmegye plébániáinak túlnyomó többségét protestáns lelkészek foglalták el, a katolicizmus pozíciói tovább gyengültek a régióban. 1567-től már a Genfben, Béza tanítványaként végzett neves református teológus Szikszai Hellopoeus Bálint az egri rektor, majd lelkész, közismerten excellens latin versszerző, öt évi egri szolgálata után ő lett Debrecenben Melius utóda.⁵³ Még egri prédikátorként ajánlotta híveinek kálvini szellemű katekizmusát, amely először Krakkóban, majd később Debrecenben jelent meg.⁵⁴

⁵¹ KATHONA GÉZA, *Egri Lukács antitrinitárius-anabaptista nézetei*, ItK 75 (1971) 4. sz., 403–424; RMNy 280; SZABÓ, *Az egyház és a reformáció Egerben (1553–1595)*, 112.

⁵² SZABÓ, *Adatok Eger XVI. századi egyháztörténetéhez*, 69. A nevezett diákok: Heurotus Johannes, Felnémeti Balogh János, Paksi Cormaeus (Szathmári) Mihály, Nagytályai (Tállyai Nagy) Bertalan. Vö. SZÖGI LÁSZLÓ, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17), Budapest 2011, 274–275. Közülük Paksi később Genfben Béza kedvelt tanítványa lett, végiglátogatta Európa neves egyetemeit, majd 1579-től egri lelkész, erről vö. HEGYI ÁDÁM–SZÖGI LÁSZLÓ, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 23), Budapest 2016, 7, 881, 1194.

⁵³ ZOVÁNYI JENŐ, *Egyháztörténeti lexikon*, (szerk. Ladányi Sándor), Budapest 1977³, 601–602.

⁵⁴ RMNy 328, 346.

1567 nyarán Eger főpásztora ismét diplomáciai feladatot kapott, Miksa császár és király megbízottjaként Christoph Teufenbach királyi tanácsos kíséretében a török portán kellett tárgyalásokat folytatnia. Ennek a második portai kiküldetésének, az ott lefolytatott közismerten kemény alkudozásoknak az eredménye lett a drinápolyi békeokmány létrehozása, az 1568. évi béke megkötése. Ismeretes, hogy ez a szerződés teremtette meg azt a néhány viszonylag nyugalmasabb esztendőt, amelynek során újjá lehetett szervezni az 1566-os oszmán hódítás révén megtépázott végvári láncolatot. Ebből a szempontból Verancsics politikai szerepe kiemelkedő jelentőségű. Püspöki címét távolléte alatt is megtartotta, az ügyek intézése azonban vikáriusaira maradt.⁵⁵

Verancsics püspökként nem misézett, nem prédikált, nem tartott egyházlátogatásokat, valódi reneszánsz főpap volt, éppen az ilyenek miatt kellett az ismert rezidencia-kötelezettségről szóló trienti rendelkezést meghozni. Korántsem véletlen, hogy a zsinati résztvevő Draskovich György zágrábi püspök erősen kritikus hangú levelében mindezt szóvá is tette főpap-társának: „az egri dolgok úgy a lelkiekben, mint a világiakban helyesebben folynának, ha püspöki tisztet kiválóbban gyakorolnád és Bécs helyett Egerben tartózkodnál”.⁵⁶ Válaszában Verancsics természetesen arra hivatkozott, hogy portai követsége révén ő a kereszténység ügyéért teljesített minden kortársánál sokkal több és nagyobb szolgálatot, mint hogyha székhelyén tartózkodott volna.

---

⁵⁵ SUGÁR, *Az egri püspökök története*, 270.

⁵⁶ SUGÁR, *Az egri püspökök története*, 270.

A rendelkezésre álló források alapján elmondható, hogy Verancsics erélyes rekatolizációs intézkedéseket hozott ugyan, de ezeket nem kísérhette sok siker, annál inkább eredményesek voltak diplomáciai küldetése, s a történetírásnak és a régészetnek is kiemelkedő jelentőségű szolgálatot tett anyaggyűjtésével. Érdemeit elismerve 1569-ben az uralkodó őt nominálta esztergomi érseknek, 1570. szeptember 25-én kelt *propositio consistorialisa* is alkalmasságát (*per multos annos consecratus et approbatus*) és irodalmi érdemeit (*cum sit bonis litteris ornatus*) emeli ki.⁵⁷ Állítólag csak ekkor mondta el első miséjét Bécsben. Érseki rézmetszetes félalakos portréját a vele már egri éve alatt is szoros kapcsolatot tartó rangos művész, a dalmata Martino Rota készítette el, ő még Itáliából küldte el több művét is a műértő főpaprak.⁵⁸

Érsekként Verancsics még megkísérelte, hogy volt egyházmegyéjében elősegítse a rekatolizációt: az 1572 szeptemberében tartott országgyűlésen síkraszállt az egri várszékesegyház káptalani kezelésbe történő visszaadása mellett, de ez sikertelen maradt, a katonai szempontok ezúttal is felülírták az egyháziaikat, a várbirtok maradt a Szepesi Kamara felügyelete alatt.⁵⁹ Véglegessé vált, hogy a káptalannak teljes irattárával együtt le kellett költöznie a várdombról, értékeinek egy részét Kassára menekítették. Verancsics érdemeit azonban mind a bécsi udvar, mind a római Kúria így is elismerte: 1572-ben Miksa Magyarország helytartójává nevezte ki, a pápától pedig bíborosi rangot kapott, ám röviddel ezután váratlanul elhunyt. Vég-

⁵⁷ TUSOR–NEMES, *Consistorialia Documenta Pontificia*, 128–129.

⁵⁸ GALAVICS, *Személyiség és reneszánsz portré*, 410.

⁵⁹ SZABÓ, *Az egyház és a reformáció Egerben*, 116.

eredményben helytálló az az értékelés, amely ugyan elsősorban érseki udvartartását és tevékenységét vette górcső alá, de az életpálya egészére is érvényes: „Verancsics Antal olyan, minden tudományra nyitott, igazi széles érdeklődésű humanista alakja történelmünknek és történetírásunknak egyaránt, akinek saját tudományos, műpártolói, diplomáciai érdemei nem évülhetnek el”.⁶⁰ Más kérdés, hogy püspöki tevékenységének korlátait az adott körülmények szabták meg, azok pedig nem kedveztek a katolikus hitvédelmi és felekezetiépítési törekvéseknek, bár a kanonokokat illetően az egyházfegyelem megszlárdítására tett kísérletei ebbe az irányba mutattak.

3. EGER PÜSPÖKE POZSONYBAN: RADÉCZY ISTVÁN (1572–1586)

Verancsics után Radéczy István a váradi püspökségből áthelyezve kapta meg I. Miksa királytól az egri főpásztori kinevezést. *Propositio consistorialis*a beszámol arról, hogy jövődő székhelyének székesegyházát katonai célokra használják, hadi felszereléseket tárolnak benne, a várban eretnek prédikációkat tartanak (*conciones faciunt more haereticorum*), a püspökség jövedelmei pedig erősen megcsappantak.⁶¹ A jelölt nem doktor ugyan, de a jelentés szerint egyébként megfelel a tridentinus előírásoknak.

Radéczynek közel másfél évtizedes püspöksége alatt semmilyen forrás nem szól arról, hogy Egerben – nehéz helyzetben lévő *diocesis*ének székhelyén – egyáltalán járt volna. Ő is a

⁶⁰ GÁL-MLAKÁR, *Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez*, 326.

⁶¹ TUSOR-NEMES, *Consistorialia Documenta Pontificia*, 139–140.

jellegzetesen reneszánsz életvitelű főpapok közé tartozott, nem indokolatlanul hasonlították helyzetét a címzetes püspökökéhez. A bécsi jezsuitáknál nevelkedett, mégsem mutatkozott későbbi életvitelében a tridentinus szellemiség elkötelezettjének. Pozsonyban rendezte be rezidenciáját, ahol híressé vált kertje és könyvtára közismert centruma lett a humanista értelmiségnek, erről bőszeges szakirodalom számol be.⁶² Apollónak szentelt híres hársfája alatt – miként azt Istvánffy Miklós megverselte – a régió legkiválóbb humanistái gyülekeztek és tartottak rendszeresen itáliai mintákat követő szümpoziumokat. Radéczy a neolatin alkalmi poézisnek is rangos képviselője volt, költői szövegeinek kiadására csak nemrég került sor.⁶³ Az 1581-ben összeírt püspöki inventáriuma szerint ő is gyűjtötte a műkincseket, gazdagon dekorált kötetek sorakoztak könyvtárában: „bársonyba foglalt, ezüst bogláros aranyos breviár”, ezüst bogláros *pontificale*, „veres vont arany” *missale* és még számos értékes könyv, amelyek jelezték tulajdonosuk igényességét, esztétikai fogékonyságát.⁶⁴ Saját magáról három metszetarcképet is készíttetett Martino Rotával, ezek sajnos nem maradtak fenn, ellentétben püspöksüveges címerének metszetével, amely a három sarkalatos erény (*Fides* –

⁶² RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES, *Hortus musarum: egy irodalmi társaság emlékei*, Uő, „Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből (Humanizmus és Reformáció 28), Budapest 2002, 219–222.

⁶³ CSEHY ZOLTÁN, *Radéczy István, a költő*, ItK 115 (2011) 2. sz., 217–224.

⁶⁴ KOMÁROMY ANDRÁS, *Radecius István ingóságainak leltára (1581)*, Történelmi Tár (1892) 3/15. kötet, 559–568, a könyvek: 564.

Spes – Caritas) allegorikus ábrázolásával volt hivatva hirdetni az egri főpásztor és királyi helytartó dicsőségét.⁶⁵

A Pozsonyban időző püspök azért nem feledkezett el teljeséggel egyházzervezési kötelességéről. Távollétében a helyi adminisztratív ügyeket megbízott jegyzője, literátus Miletich György intézte,⁶⁶ a hódoltsági feladatokat pedig egy-egy vikáriusa (*vicarius generalis in spiritualibus*) látta el. 1572-től egymást követően Pankotai Ferenc zempléni főesperes, Kulicsics Péter dékánkanonok, a Bolognában tanult Szegedy Pál zempléni főesperes (a későbbi csanádi püspök)⁶⁷ és Paczona Máté olvasókanonok, szabolcsi főesperes töltött be vikáriusi tisztséget.⁶⁸ Ismeretes, hogy a vikáriusok szerepe a hódoltság megjelenésével új dimenzióba került, a hódolt területeken kellett fenntartaniuk az egyházmegyei joghatóság működését. Rájuk hárult a megmaradt katolikus lakosság pasztorációjának ellátása, a közösségi összetartozást is biztosító kegyességi élet igényeinek kiszolgálása, továbbá hírvivői szerepük sem volt jelentéktelen és az egyházi tizedek beszedését is igyekeztek feljebbvalóik rájuk bízni. MOLNÁR ANTAL találó kifejezésével élve, ők alkották „a királlyságbeli klérus hódoltsági tagozatát”.⁶⁹ Miként a Magyar Ki-

⁶⁵ A címerkép elemzése: GALAVICS, *Személyiség és reneszánsz portré*, 411.

⁶⁶ SZABÓ JÁNOS GYŐZŐ, *Rákóczi Zsigmond egri főkapitányi instrukciója és kinevezésének körülményei* (Archivum 10), Eger 1981, 39.

⁶⁷ KOVÁCS ZSUZSA, *Szegedi Pál(ok) Itáliában*, Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon (szerk. Békési Imre *et al.*), Budapest–Szeged 1993, II, 606–607.

⁶⁸ SUGÁR, *Az egri püspökök története*, 281.

⁶⁹ MOLNÁR ANTAL, *Magyar hódoltság – horvát hódoltság. Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt* (Akadémiai doktori értekezés), Budapest 2018, 323.

ráltság vármegyei szervei részéről a hódolt szolgabíró és a hódolt esküdt intézte (már amennyire erre lehetősége volt) a muszlim uralom alatt maradt helyi lakosság ügyeit, úgy a vikáriusok joghatósági és érdekvédelmi képviselői voltak a magyar klérusnak. Törekvéseik sikeressége természetesen a helyi (részben földrajzi, távolsági, másrészt személyi) viszonyoktól függött, Eger ebből a szempontból jobb helyzetben volt, mint a hódoltság délebbi területei. A vár némi védelmi háttérrel biztosított a vikáriusok számára, valamint a Gyöngyösön megmaradt/meghagyott ferences kolónia (és kisebb mértékben a jászberényi) is segítette a lakosság helyben maradását, s ennek révén a hagyományos egyházi szervezethez történő további kötődésüket.

Az egri káptalan – taglétszámában ugyan erősen megfojgatkozva – az egyre mostohább körülmények között is igyekezett a tizedeket a hódolt részek katolikusként megmaradt településeinek begyűjteni, ez olykor még könnyebben ment, mint az északi protestáns régióban.⁷⁰ A püspöki székesegyház renoválási munkálatait is igyekeztek folytatni, ennek részleteit a helytörténeti szakirodalom már tárgyalta. A rekatolizálási folyamatot országosan is, Egerben is jelentősen nehezítette, hogy közel negyedszázadon át, 1573 és 1596 között nem volt kinevezett esztergomi érsek, az érsekségi birtokok jövedelmeit a bécsi udvar a Magyar Kamara révén az egyházi célok helyett a végvárak erősítésére kívánta és tudta is felhasználni.⁷¹

⁷⁰ Uő, *Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből* (METEM Könyvek 41), Budapest 2003, 18–19.

⁷¹ PÁLFFY GÉZA, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, Budapest 2010, 199.

Radéczy idejének mindkét várkapitánya, Ungnád Kristóf (1569–1576, majd ismét 1584–1587) és Kollonitsch János Bertalan (1576–1584) elkötelezett híve a lutheri eszméknek. Ungnád hívta meg egri lelkésznek a Brandenburgból származó Magdeburgi Joachimot, aki 1575-től négy évig a flacianus irányzat szellemében prédikált főként a vár német ajkú katonáinak Egerben, a felekezeti sokszínűség arányain azonban ő sem tudott sokat változtatni. Már csak azért sem, mert Radéczy püspök a bécsi jezsuitáktól kért segítséget az egri katolikus pozíciók erősítésére: a jól képzett és sokat tapasztalt Leleszi János rendtagot hívta meg egri hitszónoknak.⁷² 1578 szeptemberétől félévi egri tartózkodása alatt a jezsuita páter hitvitába is bonyolódott a német lelkésszel, jelentése szerint ebben ő diadalmaskodott, bár sajnos egyéb forrásunk erről nincs. A rendi generális innen őt Erdélybe rendelte, ahol Báthory Zsigmond nevelője lett, Eger viszont ismét katolikus szellemi vezető nélkül maradt. A protestáns polgárság ki is használta az esélyt, 1580 júniusában fegyveres rajtaütéssel elfoglalta a Szent Mihály plébániatemplomot, újonnan felépített oltárát és berendezését megsemmisítette, így a templom ettől kezdve egészen a város 1596-os elestéig a református gyülekezet kezén maradt.⁷³ Ezeket a felekezeti torzszalkodásokat feltehetően Balassi Bálint is közlelről tapasztalhatta, mivel ekkoriban a várban szolgált ötven lovas hadnagyaként, az ő itteni viselt ügyei, konfliktusai, vásárütései jól ismertek a szakirodalomban.⁷⁴

⁷² *Catalogi I*, 1978, 719.

⁷³ SZABÓ, *Az egyház és a reformáció Egerben*, 125.

⁷⁴ KŐSZEGHY PÉTER, *Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész*, Budapest 2008, 213–216.

A Trienti Zsinat által előírt *canonica visitatio* Egerben csak nagy késéssel, 1582-ben történt meg, de jellemzően akkor sem Radéczy püspök részéről, hanem Telegdy Miklós pécsi egyházfő volt a megbízott végrehajtója. Sok eredménye viszont ennek már csak azért sem lehetett, mert az egyházmegye túlnyomó többsége protestáns volt, Felső-Magyarország végvári kapitányai és várvédői zömmel a hitújítás valamelyik ágát követték, a német zsoldosok a lutherit, a magyarok többnyire a helvét irányt.

Rövidesen azonban Drenóczy István személyében egy újabb ambiciózus jezsuita érkezett Egerbe, hogy a katolikus restauráció útját egyengesse, az ő történetét SZABÓ JÁNOS GYŐZŐ dolgozta fel.⁷⁵ Drenóczy páter Antonio Possevino kíséretéhez tartozott, a római delegátus kelet-európai diplomáciai útján (minthogy horvát származású volt) tolmácsként segítette a pápai követ küldetését, mivel több szláv nyelvet is ismert. Nem tudjuk, hogy 1583-ban, a kelet-európai út befejeztével miért bocsátották el a Jézus Társaságból, csak annyi bizonyos, hogy az év nyarán Egerbe érkezett és azonnal kanonoki stallumot kapott. Késedelem nélkül hozzálátott az egri helyzet felméréséhez, jelentést készített a Kassán tartózkodó, Egerre nagy figyelmet fordító Possevino számára a helyi katolikus közösség áldatlan állapotáról, felhatalmazásokat kért és kapott a hitehagyottak megtérítésére, feloldozására, avagy kiközösítésére.⁷⁶ Feltételezhető, hogy Possevino további tárgyalásai során még számítani kívánt szolgálataira, esetleg az ortodox kereszténységgel történő egyezkedések során is. Minderről azonban autentikus forrása-

⁷⁵ SZABÓ, *Adatok Eger XVI. századi egyháztörténetéhez*, 71–76.

⁷⁶ MAH I, 540, 1018, MAH II, 214, 356, 597, 839, 1023.

ink nincsenek, Drenóczy atya ígéretesen kezdett ténykedését már nem teljesíthette, két év egri tartózkodás után 1586-ban pestisben lelte halálát. Még ugyanebben az évben Radéczy püspök is elhunyt, ezt követően egy évtizeden át betöltetlen maradt a püspöki szék, így érthető módon a protestantizmus pozíciói tovább erősödtek a városban és a régióban.

4. PÜSPÖK NÉLKÜLI ÉVTIZED (1586–1596)

1588 áprilisában nevezték ki Rákóczi Zsigmondot egri főkapitánnyá, kinevezési instrukciójában leszögezte az uralkodó, hogy „semmi módon egyházi ügyekbe magát ne ártsa bele, hanem a püspöknek és a káptalannak a tekintélyét és szabad ügyintézését hagyja meg, az egyházi javakat és jövedelmeket ne idegenítse el”, de ugyanakkor a püspöknek sem szabad „a vár jövedelmeibe és szolgálatába” beleavatkoznia.⁷⁷ Az új kapitány viszont köztudottan a református felekezet patrónusa volt, az ő birtokán, Vizsolyban éppen egri várnagysága idején nyomtat-ták ki Károlyi Gáspár Biblia-fordítását. Ugyancsak Rákóczi Zsigmond volt a patrónusa Sárközi Dohi Bálintnak, aki előbb Wittenbergben, utána Heidelbergben tanult a várnagy költségén,⁷⁸ érthető, hogy 1591-ben történt hazatérése után ő lett az egri református iskola rektora. A tények azt mutatják, hogy a gondosan megfogalmazott instrukció felemás módon valósult meg, a konfesszionális *status quo* ugyan fennmaradt, de a vár-

⁷⁷ SZABÓ, *Rákóczi Zsigmond*, 33skk.

⁷⁸ SZÖGI, *Magyarországi diákok*, n. 710 és 3652; ZOVÁNYI, *Egyháztörténeti lexikon*, 521.

kapitány sokféle módon előnyben részesítette a régió protestáns kultúráját.

A székeskáptalan nehezülő körülmények között, püspök és székesegyház nélkül, de továbbra is működött. A 90-es évek elejétől megújult a kanonokok névsora, ezt SZABÓ JÁNOS GYŐZŐ tanulmányából ismerjük.⁷⁹ Erősítésként jól képzett teológus is érkezett Egerbe Csehy Mihály személyében, aki hat évi tanulmányai után 1586-ban végzett a római *Collegium Germanicum Hungaricum*ban, s hazatérve egri kanonokként az ungi főesperességet kapta meg.⁸⁰ Ez alighanem első jele annak, hogy a neves római intézmény a magyar egyházmegyék személyi összetételének kvalitását emelni tudta. Ugyancsak a kanonoki testület tagja lett 1589-től Náprágyi Demeter, a jeles művészetpártoló, akit az utolsó humanista főpapként tart számon az irodalomtörténet.⁸¹ Egri nagyprepostként jegyezte azt a politikai szónoklatot, amelyet 1595. március 2-án Krakkóban Báthory Zsigmond fejedelem követei mondtak el III. Zsigmond lengyel király előtt a török elleni segítségkérés ügyében.⁸² Az oráció szerzőjének Náprágyit tartja a szakirodalom.

A székeskáptalan mindent igyekezett megtenni fennmaradása és működése érdekében, így például a várőrséggel történő

⁷⁹ SZABÓ, *Az egyház és a reformáció Egerben*, 133–134.

⁸⁰ VERESS ENDRE, *A római Collegium Germanicum Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai* (Fontes rerum hungaricarum 2), Budapest 1917, 2.

⁸¹ JENEI FERENC, *Az utolsó magyar humanista főpap: Náprágyi Demeter*, ItK 69 (1965) 2. sz., 137–151; ÁCS PÁL, *Náprágyi Demeter* (MAMÜL 8), Budapest 2008, 126–129.

⁸² RMNy 762. A 2019. május 16-án tartott győri emlékülés a 400 éve elhunyt Náprágyi egri éveivel nem foglalkozott.

együttműködési készségét tanúsítandó, mind 1593 novemberében Fülek ostromához, mind a későbbi turai-hatvani portyákhoz jelentős számú csapatot állított ki saját költségén, a káptalan zászlója alatt. A harcokban a kanonokok közül is többen részt vettek, olyannyira, hogy Hetei Pál török fogságba esett, őt végül Baló György egri vitéz segítségével jelentős összeg révén sikerült kiváltani rabságából.⁸³ Possevino a fegyveres részvételt helytelenítette, jelezte az egrieknek, hogy Kapisztrán János is csupán keresztet vett a kezébe a harcok során.

Eger multikonfesszionális jellege a század 90-es éveire is megmaradt, ez többek között a várszámadásokból is kiderül. A praebendáriusok között katolikus papok és protestáns lelkészek egyaránt szerepelnek. A protestáns tanító (*rector scholae*) járandósága napi 2 pint bor és évi 12 bárány, a prédikátoré napi 2 pint bor és 8 cipó volt, templomuknak 12 cipó és 12 bárány járt, a katolikus tanító (*magister scholae papistarum*) 8 véka búzát és egy oldal szalonnát kapott, három kanonok és a harangozó ugyancsak borban és búzában kapta ellátását.⁸⁴ Az összkép elég egyértelműen mutatja, hogy az egri püspökség történetében még a 16. század utolsó évtizedeiben sincs érezhető jele a tridentinus szellemű belső megújulásnak. A káptalannak pusztán létéért, megmaradásáért kellett küzdenie, a protestantizmus terjedésének ellensúlyozása kötötte le erőit, az egyházfők sem változtathattak a számukra kedvezőtlen politikai helyzeten. Eger püspökei a humanista főpapok megszokott életvitelét követték, viszont egyfelől a királysági dip-

⁸³ SZABÓ, *Az egyház és a reformáció Egerben*, 133.

⁸⁴ SUGÁR ISTVÁN, *Az egri vár 1594/95 évi számadása II*, Archivum (1977) 6. sz., 23–24.

lomáciában, másfelől a reneszánsz műpártolás terén érdemeiket igen nagyra becsülik a korszak újabb kutatói. S végső soron a hungarikumként emlegetett kondomíniumi helyzetben rejlő lehetőségek kihasználása, a vikáriusok révén történő kapcsolattartás a hódoltságban maradt hívekkel, a szívós ragaszkodás az egyházmegyei joggyakorlás fenntartásához egyaránt lényeges hozzájárulásnak bizonyult a katolikus élet folytonosságának megőrzése szempontjából.

A főpásztor nélkül maradt egyházmegye székhelyén rövidesen azonban valamennyi keresztény felekezet életlehetősége megszűnt. Mint köztudott, 1596-ban megerősített török sereg készült az ostromra, ennek hírére a káptalannak menekülnie kellett. A vár elesett, ennek hírére VIII. Kelemen pápa megdöbbenését fejezte ki, s november 23-án datált leveleiben arra biztatta Rudolf császárt, Miksa főherceget és Báthory Zsigmond fejedelmet, hogy az újabb hódítás ellen egyesített erőikkel lépjenek fel.⁸⁵ Erre azonban nem került sor, az egyházmegye kisebb déli része oszmán uralom alá került, Eger egy vilajet székhelye lett, amely öt szandzsákot foglalt magába. A kano-noki testület előbb Kassán, majd 1614-től Jászón rendezkedett be, onnan igyekezett joghatóságát továbbra is érvényesíteni.⁸⁶ A katolicizmus megmaradásának, életképességének nem cse-

⁸⁵ ARTNER EDGÁR, „*Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védbástyája*” (CVH I/1), kiad. Szovák KORNÉL–Török JÓZSEF–TUSOR PÉTER), Budapest–Róma 2004, 236–239.

⁸⁶ MOLNÁR ANTAL, *Az egri püspökség 17. századi történetéhez* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum 2002, 88skk; Uő, *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*, (METEM Könyvek 49), Budapest 2005, 21–24.

kély erőpróbáját jelentették az elkövetkező – *exiliumban* töltött – évtizedek. Csak a következő évszázad vége hozta meg annak valós esélyét, hogy az egyházmegye ősi székhelye majd újjászerveződve kíséreljen meg eredeti feladatainak és küldetésének megfelelni.⁸⁷

---

⁸⁷ Ennek újabb monografikus feldolgozása: MIHALIK BÉLA VILMOS, *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések), Budapest 2017.

RÖVIDÍTÉSEK

Adattár	<i>Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez</i> , Szeged, 1981–
Catalogi I	<i>Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I. I</i> (1551–1600) (Monumenta Historica Societatis Jesu 117) (coll. et ed. Ladislaus Lukács S. I.), Romae 1978
CST	<i>Collectanea Studiorum et Textuum</i> (szerk. Tusor Péter), Budapest 2015–
CVH	<i>Collectanea Vaticana Hungariae</i> (szerk. Tusor Péter), Budapest–Roma 2004–
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
MAH	Monumenta Antiqua Hungariae
MAMÜL	Magyar Művelődéstörténeti Lexikon 1–12 (főszerk. Kőszeghy Péter), Budapest 2003–2011
MHHS	Monumenta Hungariae Historica. Scriptores
MKsz	Magyar Könyvszemle
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
RMNy	<i>Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600</i> (szerk. Borsa Gedeon <i>et al.</i>), Budapest 1971
RMKT XVI	<i>Régi Magyar Költők Tára</i> , XVI. század
RMSz	<i>Régi Magyarországi Szerzők. I: A kezdetektől 1700-ig</i> (szerk. P. Vásárhelyi Judit), Budapest 2007

BISHOPS IN THE BORDER CASTLE (1548–1596)

The diocese of Eger, which was founded by King Saint Stephen, was the largest episcopacy of the Carpathian Basin; during the medieval times, as an episcopal see, Eger was a significant centre of church administration and culture in the Kingdom of Hungary. However, from the mid-16th century, as a result of the Ottoman conquest, Eger became a border fortress; therefore, its military role came to the fore. Among the contemporaries, its fortress was considered to be as the gate of Upper Hungary. At the time, the episcopacy also had to face the spreading Reformation. This study analyses the remaining opportunities of the diocese to organize its Catholic church.

However, in the grave situation there were bishops of outstanding talent who headed the diocese: Miklós Oláh (1548–1553), Antal Verancsics (1557–1569), and then István Radéczy (1572–1586). All three had Humanist education. Due to the war, they mainly resided in Vienna, where they had state administrative duties; in the territories under Turkish rule, they performed their episcopal authority through their vicars. The Confession of Debrecen–Egervölgy (*Confessio catholica*, 1562) was a distinctive document of the period, in which by the help of Péter Melius Juhász, the Calvinist preacher of Debrecen the militaries of the fortification tried to prove that their confession was not heresy. Although, this

document is eclectic, according to the secondary literature this is “the genesis of the Hungarian Calvinism”. Besides Calvinism, the representatives of the Lutherans and for a short while of the Unitarians also appeared in Eger; therefore, the religious pluralism gathered ground in the episcopal city. The castellans of the period became Protestants, and though the instructions of appointment issued by the monarch had ordered to ensure the rights of the episcopacy, in practice it was hardly realised. The episcopal court and the chapter was ousted from the castle, the Catholics found themselves in minority and instead of following the reform of faith according to Trent; they rather focused on the defence of their church administration. However, there were some Jesuit fathers who endeavoured to advance the Catholic restoration in Eger: at first János Leleszi and then István Drenóczy went to the chapter’s aid, yet, they could not achieve much. In the diocese, mostly the system of the vicars assisted the continuance of the Catholic religious life. The institutions of the episcopacy and the members of the chapter had to escape to Kassa (Košice) after the fall of the fortress in 1596, and later they moved to Jászó (Jasov). They could return their original episcopal see only at the end of the 17th century after the expulsion of the Ottomans, where the opportunities of their re-organisation opened up.

